
IZ POVIJESTI HRIŠĆANSKIH CRKAVA U CRNOJ GORI

Danilo Radojević

The rise of St. Sava above all other saints happened in 1770s thanks to the order of Empress Maria Theresa according to which each nation in Austria had to choose one patron. Svetosavlje (Serbian Orthodoxy) as an assimilationist religious-ideological concept, founded by Justin Popović, was created by the Serbian Orthodox Church in the 1930s as a camouflaged Serbification program. On the territory of present-day Montenegro, Serbian Orthodoxy first developed in the coastal region as a result of the activities of the Metropolitanate of Karlovci.

Nastanak i pojam svetosavlja

Svetosavsku ideju, kao osnov za jedan oblik djelovanja SPC, variralo je i dopunjavalo, za posljednjih šezdeset godina, više autora, zavisno od stepena obrazovanja i razigranosti mašte. U tome dograđivanju, ova je ideja postajala sve više mistična, maglovita i „tajanstvena“. Kod svih (srpskih) autora koji su objašnjavali šta je to *svetosavlje*, prisutne su patetika i nejasnoća u definisanju kao, na primjer, da je ono „veličanstvena manifestacija životnoga duha i svemoćnog djelovanja hrišćanstva“.

Ti autori govore o „plamenom“ strijemljenju Save Nemanjića ka „potpunom i savršenom (!) sjedinjenju“ sa Hristom. Međutim, Savin savremenik, učeni ohridski arhiepiskop Dimitrije Homatijan, pod čijom je jurisdikcijom bila crkva u Raškoj do nekanonskoga izdvajanja, u poznatom protestnom pismu kaže da je Sava Nemanjić živio „sasvim nemonaškim životom“. I neki srpski autori ne mogu da izbjegnu činjenicu da je Sava tek pred kraj života prekinuo „prelesnije uzi mira sego“, to jest pokidao zavodljive veze sa svjetovnim životom.

Svetosavlje, kao asimilatorski vjersko-ideološki koncept, čiji je utemeljitelj Justin Popović, nastaje u SPC tridesetih godina XX. vijeka, u vrijeme diktature kralja Aleksandra i formiranja politike kojom je forsirano tzv. *jugoslavenstvo*, što je kamuflirani program srbizacije. Na putu izvedbe ovog programa (čije su žrtve postali narodi koji su se našli u granicama Jugoslavije), kako su tadašnji srpski crkveni krugovi isticali, stajala je katolička crkva i Vatikan. Svetosavski ideolozi SPC nijesu htjeli da vide prepreke takvom projektu u identitetu drugih jugoslavenskih naroda, njihovim drukčijim tradicijama, kulturama i ciljevima. Ta osvajačka tendencija rezultirala je mnogo oštrije formuliranom konfrontiranošću prema katoličkoj crkvi, „teološkom mržnjom“, kada je isticana različitost duha i poimanja hrišćanstva.

Ideja *svetosavlja* razvija se pod patrijarhom Varnavom Rosićem, rodnom iz Pljevalja, koji je došao na patrijaršijsku stolicu poslije smrti patrijarha Dimitrija (1930). Tada počinje oštra polemika sa katoličkom crkvom, u kojoj je potpuno ispoljen taj novi smjer SPC, ali ne i teologije. Taj „novi“ smjer je, u stvari, oživljavanje ruske slavenofilske protivkatoličke propagande

koja je isticala „poslanstvo“ ruskog pravoslavlja. F. M. Dostojevski je drastično izrazio tu misao: „Konstantinopolj je pravoslavni grad, a sve što je pravoslavno, jeste rusko“.¹ Poznato je da je carigradska patrijaršija smatrala Carigrad „drugim Rimom“, a da je, nakon jačanja Rusije i slabljenja uticaja carigradske patrijaršije, koja je bila postala dio turskog upravnog sistema, u ruskoj crkvi širena misao da je Moskva – „treći Rim“. Ta se ideja širila i kao politička misao, naročito pošto je carska Rusija dobila pravo patronata nad pravoslavnim stanovništvom u Turskoj carevini, 1774. godine.

Pojavu *svetosavlja* potrebno je vezati i za stanje ruske pravoslavne crkve, koja je bila potisnuta nakon Oktobarske revolucije, kada je došlo do gubljenja njenog primata i Moskve kao centra. Tada se u krugovima SPC javila ideja da Beograd postane „četvrti Rim“. Formiranju slavenofilskog pijemontizma pomogla je i mnogobrojna ruska emigracija. Emigranti, pripadnici ruske crkve, među kojima je bilo visokih prelata, formirali su crkveni centar u Srijemskim Karlovcima i uključili se u rad oko koncipiranja *svetosavlja*, insistirajući na asketizmu Savinom. Mobilisanje na slavenofilskoj platformi bilo je iskušani metod konfrontiranja katoličkoj crkvi, da bi preko tog, isforsiranog fronta, idejom *svetosavlja* bile objedinjene sve crkve koje su, nekanonskim aktom regenta Aleksandra, ušle u SPC (16. VI. 1920), među kojima i autokefalna crnogorska pravoslavna crkva.

Godine 1932. pokrenut je u Beogradu časopis *Svetosavlje*, koji je izlazio do 1940. Njegovi saradnici objašnjavali su „srpsko“ pravoslavlje, a stalna tema bio je Sava Nemanjić, jer

¹ *Bilješke*, Beograd 1982, 145.

je cilj osnivača časopisa bio da se on uzdigne, ne samo kao svetac, već i kao nacionalno-politički simbol.

Uzdizanje Save iznad ostalih svetaca počinje još sedamdesetih godina XVIII. stoljeća, zahvaljujući naredbi carice Marije Terezije da svaki od naroda u Austriji izabere po jednog patrona. Do tada je u karlovačkoj mitropoliji, u Austriji, slavljeno mnogo praznika, tako da je broj neradnih dana iznosio 120, a po nekijem autorima i 170. Pošto je bila pod uticajem racionalističkih ideja, a i da bi oživjela privredu, Marija Terezija je tražila dozvolu od pape, a zatim uputila zahtjev crkvama da izvrše redukciju zapreštanih svetaca. Od karlovačke mitropolije takođe je tražena redukcija na jednog narodnog patrona. Karlovačka mitropolija je predložila da se u kalendaru zadrži Sava Nemanjić, što je carica Marija Terezija potvrdila, 1774. godine. Tada su za patrone Rumuna i Grka u Austriji izdvojeni Paraskeva, te car Konstantin i carica Jelena.²

Ranijoj (prvoj) popularizaciji kulta Save Nemanjića doprinijeli su monasi iz Hilandara, pošto su, 1382. godine, utvrdili da su bili zapostavili ktitore manastira. Oni su tada unijeli u tipik članove dinastije Nemanjića. U crkvenom slikarstvu Sava je slikan u kompozicijama loze Nemanjića, ali docnije i kao izdvojena figura. Širu popularizaciju pomenutog sveca, drugi put je, u XVII. vijeku, podstakao Hilandar, kada je učinjeno da se u crkvenom slikarstvu predstavljaju scene iz njegovog života. Kao što se vidi, nastupali su periodi zaborava njegove ličnosti, te ponovnog afirmisanja.

Slavljenje Savinog kulta, kao „prosvjetitelja“, dobijalo je na intenzitetu tokom XIX. vijeka, što je bazirano na

² D. Kašić, Redukcija praznika u XVIII. v., „Pravoslavna misao“, 1, Beograd 1958.

Domentijanovoj konstataciji da on „svoje otečestvo prosveti“. „Prosvjetni“ rad Savin ne može se definisati kao razvijanje školstva, jer, u vrijeme trajanja dinastije Nemanjića, u Raškoj nije osnovana ni jedna škola. Savina „prosvjetna“ djelatnost sastojala se od pripremanja kaluđera u Studenici i Hilandar. Pošto rad nepostojećih škola nije mogao biti izvorima potvrđen i opisan, to je nadomješteno pričama o Savinom putovanju i dijeljenju savjeta narodu kako da ore, tka, probija prozore, i td.

Za širenje Savinog kulta prilagođavane su biblijske legende i prenošene na Savu, kao što je ona u kojoj on dodirivanjem štapa otvara izvore na bezvodnim mjestima, isto kao što je Mojsije u podnožju Horiva udario štapom, pa je potekla voda da napoji ožednjeli jevrejski narod. Tako je učinio Mojsije i u Kadisu, gdje je bila zavladała suša.³ Najčešće su te priče o Savi naivne sadržine, a da su nastajale tek od sredine XIX. vijeka, svjedoče i anahronizmi kao što je onaj u priči o pogodbi Save i đavola da posade krtolu, čije je seme u Srbiju donijeto tek u trećoj deceniji XIX. vijeka.

Od 1932, u prvi plan se počeo stavljati Savin monaški život na Svetoj gori, asketizam kaluđerskog života. Time se htjelo da se

³ Tvorci kulta Save Nemanjića pridali su mu moć „sveprisutnosti“, što je božanski prerogativ: on je „putnik“, poput antičkih božanstava, uvijek prometen u drugu osobu da bi iskušao vjernike, a i kaznio ih. Izgrađivši personifikaciju Boga, agitatori su formirali Savin kult na račun Hrista. Za to je korišćena činjenica da je u narodnoj podsvijesti očuvana predstava o antropomorfnom božanstvu. U svetosavskoj agitaciji polazilo se od toga da je Savu, ako se hoće izgraditi vjera u njegovu moć, potrebno više odvojiti (otuđiti) od ljudi jer samo kult takvog autoriteta, apsolutne moći, može biti siguran oslonac za poticanje mržnje prema inovjercima.

njegov lik učini apstraktnijim i da postane uzorom (srpskim) hrišćanima. Drukčije rečeno, Savu je trebalo učiniti svecem-prosvjetiteljem, po ugledu na tvorce velikih religija. Ovde je potrebno napomenuti da među pravoslavnijem crkvama nema zajedničke institucije koja bi formirala jedinstven odnos prema religiozitetu, pa se i moglo dogoditi da kult Savin, neformalno, u SPC stane iznad kulta tvorca religije – Hrista.

Tada je pokušavano čak i da se promijeni smisao Domentijanovog svjedočenja o Savinom životu, koji kaže da je nikejski car dobro slutio kada je rekao da je samo Sava dostojan za mitropolita, jer je „kod njega slovo učenja sjedinjeno sa silom“. N. Radojčić želi da ublaži Domentijanove riječi pohvale Savi, kao glavnom likvidatoru bogumila u državi Nemanjića da „ognjem božestvenim jeretiki bezakonjenje po otečestve si popali“, pa kaže da bi se to moglo i razumjeti samo kao duhovna borba.⁴ Tridesetih godina XX. vijeka često je pisano o Savinom suprotstavljanju Rimu, njegovom isticanju pravoslavlja kao „čuvara“ izvornog hrišćanstva, učenja crkvenih otaca.⁵

I pored toga što je stavljan ispred svega asketizam Savin, u svetosavskoj ideji ipak je tretiran Sava i kao tvorac države, crkve i kulture, što znači da su u njegovoj osobi sabirani svi počeci

⁴ N. Radojčić, Sv. Sava, „Godišnjica Nikole Čupića“, Beograd 1935.

⁵ Njegoš je, forsirajući crnogorsku borbenu etiku, hrišćansku crkvu vidio gotovo kao ratničku instituciju, slijedeći već stvorenu tradiciju u Crnoj Gori, od mitropolita Rufima I, s početka XVII. stoljeća. Ovaj Njegošev stav u skladu je sa, do tada formiranim, specifičnostima CPC. Međutim, ideologija *svetosavlja* odbača Njegošev pristup pravoslavlju, karakterišući ga kao napuštanje hrišćanstva. Osim toga, intolerantno u odnosu na rimsku Kuriju, *svetosavlje* je i po ciljevima i po metodama bilo suprotno Njegoševom pozitivnom stavu prema katoličkoj tradiciji.

srpskoga naroda. U težnji kreatora pomenute ideje, da se od Save, odnosno od osamostaljene pravoslavne crkve u Raškoj, izvede kraljevski legitimitet prvog srpskog kralja, pokušano je da se anulira činjenica da je Raška, 1217, iskoristila mogućnost da od pape dobije status kraljevine. To katoličko krunisanje Stefana Prvovjenčanog za kralja „vse srbske zemlje i Dioklitije“ trebalo je zakloniti, proglasiti ga „nedovoljnim“ izvorom „božije volje“.

Prilikom proslave godišnjice smrti Save Nemanjića (1935) pojavio se tekst u kome je dokazivano da je Sava docnije, pošto je crkva u Raškoj osvojila samostalnost, drugi put, „pravoslavno“, krunisao brata Stefana.⁶ Pominjući to domišljanje o „drugom“ „krunisanju“, G. Ostrogorski kaže da „ne izgleda ubedljivu hipotezu D. Anastasijevića da je krunisan (Stefan Prvovenčani) dva puta, primivši krunu od papskog legata, a zatim od sv. Save“.⁷ Ostrogorski ne odbača izričito tu konstrukciju, već samo navlači blagu sumnju, dižući (tendenciozno) izmišljanje Anastasijevića na nivo „hipoteze“. To je metod ostavljanja „problema“ za buduće „naučne“ rasprave, ako je to politički „potrebno“. Kad je riječ o „drugom“ „krunisanju“, treba reći da Sava to nije mogao učiniti, jer je tada jedini nosilac prava da punovažno dodjeljuje kraljevske insignije bio papa, u skladu sa onovremenim feudalnim odnosima.

Nakon formiranja jedne pravoslavne crkve u centralističkoj državi (1920), *svetosavlje* je trebalo da postane „duša“ novosnovane Kraljevine SHS. Stavljeno mu je u zadatak da prožima cijelo društvo i simbolizira princip jedinstva države i narodnosti.

⁶ D. Anastasijević, Je li sv. Sava krunisao Prvovenčanog, „Bogoslovlje“, 10, 1935.

⁷ *Istorija Vizantije*, Beograd 1969, 404.

Konačno, preko ideje *svetosavlja* htjela se obezbijediti lakša srbizacija naroda koji su se našli u granicama te države.⁸ Razumije se, tako postavljeni cilj *svetosavlja* morao je postati izvor sukoba u multietničkoj Jugoslaviji, jer je odmah bilo jasno da je u potpunosti lažan proklamovani princip o nadrasnoj i nadkonfesijskoj širini svetosavske ideologije.

Na tlu današnje Crne Gore najprije se Savin kult počeo razvijati u Crnogorskom primorju, što je rezultat djelovanja karlovačke mitropolije. Tada su neke nove crkve posvećene njemu ili su mu pripisane one koje su bile posvećene svetome Sabbi Osvećenom.⁹ Takav je slučaj sa jednom od tri crkve manastira Savina, đe su dva hrama posvećena Uspenju svete Bogorodice, što je i krsno ime ovoga manastira. Stefan Vukčić Kosača, veliki vojvoda humski, nazvao se „dux sancti Sabbae“, što se odnosi na Savu Osvećenog, čiji je kult bio razvijen u tome kraju. U srpskoj istoriografiji preimenovan je zaštitnik feudalne porodice Kosača u Savu Nemanjića. Tek

⁸ Taj proces je trebalo da teče tiho, pa se smatralo da pravoslavna crkva može obaviti značajan posao. Postala je aktuelna psihologija pokorenog naroda, martirija i žrtve: formirana je lažna slika o pravoslavnoj crkvi kao „pobjedniku“ nad Turskom, pasivnim otporom. To je bio i oblik „liječenja“ od tereta ropske istorije. Javili su se istoričari koji su izvrtali činjenice, tvrdeći da je srpski narod u Turskoj bio vojni i upravni „činilac“, te da se seljački puk bio uzdigao iznad onoga u drugim evropskim državama. Tijem se putem lako došlo do potpunog falsifikovanja istorije.

⁹ Sabba Abas (Sava Osvećeni), svetac s kraja V. i početka VI. vijeka. Njegov životopis koji se nalazi u *Zborniku žitija velikih podvižnika*, prepisan na Atosu 1629, čuva se u biblioteci manastira sv. Trojice u Pljevljima. Osnivač je četiri manastira, među kojima i Mar Sabba kod Jerusalima koji je posetio Sava Nemanjić i vjerovatno preuzeo ime ovoga sveca kada se zakaluderio.

prijelaskom kaluđera iz razorenog manastira Tvrdoša (Hercegovina), u manastir Uspenja Bogorodice, u XVIII. vijeku, stvoren je i tu jak centar za propagiranje kulta Save Nemanjića. U to vrijeme, u ostalim crnogorskim krajevima ne postoji svijest o ovome svecu.¹⁰

Posebna je tema uloga kulta Savina u posljednjoj trećini XIX. vijeka, u odnosu na crnogorske svece. Savu su u to vrijeme forsirali izvanjci u Crnoj Gori koji su vodili prosvjetu i kulturu, kao što je to činio Jovan Sundečić, pop i prigodni pjesnik, uređujući crnogorski godišnjak „Orlić“ (1865-1870). U svijem godištim ovoga godišnjaka donošen je, pod naslovom „Svetitelji crnogorski“, spisak crnogorskih svetaca (bez kneza Vladimira, jer nije smio biti neki stariji svetac od srpskog Save!). Na istoj strani, pod naslovom „Pokrovitelj svijeh Srba“ (u koje su svrstavani i Crnogorci!), izdvajano je ime Save Nemanjića, iz čega se vidi da je on bio nadređivan crnogorskim svecima koji su tretirani

¹⁰ Arhimandrit Dionisije Miković (Čestice moštiju sv. Đorđa u manastiru Banji u Risnu, „Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske“, VI. i VII, Kotor 1940) piše da su kaluđeri iz Tvrdoša prenijeli čestice moštiju sv. Đorđa, ali da ih je „tradicija vezala za sv. Savu“. - *Vidi*: D. Radojević, Crkva zaštitnika Budve sv. Save Osvećenog, „Pobjeda“, 28. X. 1985; *isti*: Opet o zaštitniku Budve sv. Sabi, „Pobjeda“, 7. XII. 1985. – Osnivanjem Bokokotorske eparhije, 1871, Sava je proglašen njenim pokroviteljem. Od sredine XIX. vijeka proslavljan je Savindan u Kotoru, H. Novom, Budvi i Risnu. - Porodične slave Savindana, izvorno nema u Crnoj Gori. Ogranci starog bratstva Kosovića u Drobnjaku zamijenili su raniju slavu sv. Save Osvećenog, u vrijeme intenzivirane propagande o Savi Nemanjiću iz centara van Crne Gore. U okvirima jurisdikcije Crnogorske mitropolije nije slavljen taj praznik (D. Radojević: Sveti Sava i sveti Sava, „Monitor“, 28, 4. V. 1991; - *Isti*: Postoje freske i ikone sv. Save Osvećenog, „Monitor“, 31, 24. V. 1991).

kao drugorazredni (lokalni) zaštitnici crnogorskog naroda, iako su se Crnogorci jedino njima zaklinjali i njima proklinjali. Ovaj odnos je istovjetan sa onijem što se danas, u propagandi SPC, uspostavlja prema pojmu *petroslavlje* (izvedenica od imena sv. Petra Cetinjskog), kao drugorazrednom u odnosu na *svetosavlje*.

„Liberal“, I, 5, Cetinje, avgust 1990; „Monitor“, 131, 23. IV 1993 (pod naslovom: Svetosavlje i velikodržavlje); *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori*, Podgorica 2000 (drugo izd. 2010), str. 110–117.